

Н.В. Атаманова,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Міжнародний гуманітарний університет,
м. Одеса, Україна

Н.І. Долматова,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
Міжнародний гуманітарний університет,
м. Одеса, Україна

ТЕОРЕТИЧНІ ІДЕЇ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ У ФРАНЦІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Анотація. У статті висвітлюються теоретичні аспекти становлення та розвитку концепції правової держави у Франції першої половини ХІХ ст., її передумови та наслідки.

Ключові слова: концепції, правова держава, Франція, законність, демократія, забезпечення прав і свобод людини.

Ідеї правової державності в сучасному світі є пріоритетами політико-правової ідеології і основними детермінантами суспільно-політичного прогресу в демократичних країнах. Поступово набуваючи глобального характеру, вони в той же час реалізуються під впливом національної специфіки розвитку правової системи, політичного режиму, економіки, соціальних структур, культури, що обумовлює актуальність і дискусійність питань взаємозв'язку загального і особливого, універсальних цінностей і своєрідних досягнень окремих держав. Вивчення теоретичних і практичних аспектів правової державності через призму її генезису і еволюції у Франції становить значний інтерес з ряду причин.

Так, варто відзначити, що ідейні основи французької концепції правової держави виключно багаті змістом: провідні представники юриспруденції Франції із середини ХVІ століття приділяли велику увагу дослідженням сутності публічної влади з позицій її пов'язаності правом, оптимізації відносин держави, суспільства і особистості. Здійснений ними аналіз проблем поділу влади, законності, демократії, забезпечення прав і свобод людини та інших відносяться до теми аспектів мало величезне значення для політико-правової теорії і практики не тільки Франції, але і інших країн.

Серед літератури, що відноситься до теми дослідження, перш за все варто відзначити роботи таких французьких авторів, як Ж. Боден, Ж. Б. Боссює, Е. Бутмі, Ф. Гізо, П. А. Гольбах, Д. Дідро, Ж. А. Кондорсе, Б. Констан, О. Конт, А. Ламартин, Е. Лабуле, Ш. Л. Монтеск'є, Л.-А. Прево-Парадоль, Ж.-Ж. Руссо, К. А. Сен-Сімон, А. Токвіль, А. Есмен, що склали в період з ХVІ століття по рубіж ХІХ – ХХ століть ідейний базис концепції правової держави.

У свою чергу, дані погляди і практика функціонування французької державності відповідного часу були предметом аналізу вітчизняних авторів дореволюційного (В. М., Гессен Н. М. Коркунов, С. А. Муромцев, П. І. Новгородцев, К. П. Победоносцев, Ф. В. Тарановський, Г. Ф. Шершеневич), радянського (В. П. Волгін, А. З. Манфред) і сучасного (Н. М. Азаркин, В. І. Антюхина Московченко, С. В. Бочкарьов, С. Ю. Данилов, В. В. Кучма, М. А. Кущевий, Е. Ф. Литвинова, Г. Ф. Слесарева, М. М. Федорова) періодів, а також французьких (П. Геніфе, Л. Дюбуа де Каррата, А. Мішель, І. Тен, А. Сорель) та інших зарубіжних (Д. Антисери, Дж. Реалі, М. Розенфельд) вчених.

У розглянутий період у французькій політико-правовій доктрині приділяється підвищена увага пошуку оптимальної моделі державно-політичного режиму. У науковому обігу з'являється і сам термін «правова держава» (Etat de droit), запозичений у німецьких авторів (нім. – Rechtsstaat). Переосмислення французькими вченими теоретичної спадщини епохи Просвітництва, проведення аналізу досвіду розвитку Франції і ряду зарубіжних (насамперед Великобританії та США) країн кінця ХVІІІ – початку

XIX ст. привели до оформлення і систематизації ідей, що склали концептуальну основу своєрідної моделі правової держави.

Першим видатним дослідником, який вніс великий внесок у розробку цих питань, був Бенжамен Констан. Основною цінністю і головною умовою соціальної стабільності Констан визнавав свободу. Розкриваючи її сутність, він переглянув погляди Ж.-Ж. Руссо, зазначивши в роботі «Про свободу древніх порівняно зі свободою нових народів», що в нових історичних умовах першочерговим є особиста незалежність, а політична свобода служить їй лише гарантією, але не заміною. Свобода визначена їм двояко: як «торжество особистості над владою, яка бажає керувати за допомогою насильства, і над масами, що пред'являють з боку більшості право підпорядкування собі меншості» [5]. Констан внаслідок цього, оголошуючи принцип народного суверенітету Руссо єдиною законною підставою держави, вважає, однак, неможливим досягнення справедливого суспільного устрою через загальну участь у владі і відчуження особистих прав держави.

Констан не згоден також із принципом «не заборонене законом дозволено», оскільки закон може включати стільки заборон, що свободи не буде зовсім (приклад – «диктатура закону» якобінців). Він вважає закон гарантією свободи, але не абсолютною цінністю, відзначаючи, що підкорятися треба лише закону, який має легітимний джерело і справедливі кордони [3, с. 376].

Наводячи у своїх роботах розгорнутий перелік прав і свобод, Констан підкреслював і необхідність формування системи їх гарантій, що виражаються в особливій формі парламентаризму, поділу влади, розвитку громадської думки. У пошуках стійкої моделі такої системи він вивчає досвід англійського конституціоналізму і переглядає концепцію поділу влади Ш.-Л. Монтеск'є.

Схвалюючи традицію бікамералізму, Констан ділить законодавчу гілку на владу, яка уособлювала сталість (спадкова палата), і владу, що представляє громадську думку (палата представників, яка формується на засадах обмеженого виборчого права), поряд із виконавчою та судовою окремо розглядає владу муніципальну, а над усіма ними ставить владу монарха, нейтральну і зрівнює (*Le Pouvoir modeveteur*), примирює конфлікти окремо чинної влади.

Варто вказати, що ця ідея традиційно викликає дискусії в науці: її оцінювали і в плані правильного розуміння недоліків теорії Монтеск'є [5], і як спробу «вписати ... модернізований інститут монархії в пристрій правової державності» [4, с. 658], і навіть як засіб пристосування концепції поділу влади до авторитарного режиму [8, с. 19]. Проте в цілому вона, безумовно, значима в плані пошуку засобів нейтралізації криз влади, будучи в достатній мірі реалізованою і в практиці ряду держав, не тільки монархічних.

Констан детально вивчає і питання відповідальності міністрів, підтримуючи принципи парламентської відповідальності і формування кабінету міністрів із середовища представництва [6, с. 47].

У результаті Констан бачить ідеал правової держави, що гарантує свободу індивіда, в парламентарній монархії британського зразка.

Інші, часом протилежні, погляди на ідеал справедливого державного устрою присутні у творчості пізніших французьких вчених – Франсуа Гізо і Алексіса де Токвіля.

Ф. Гізо у своїх основних працях («Історія цивілізації в Європі», «Історія цивілізації у Франції») підкреслює пріоритет свободи як вищого критерію оцінки влади. Прогрес цивілізації представлений їм як процес поступового збільшення свобод на шляху до правової держави, що захищає права громадян. Разом із тим Гізо не рахував еталоном індивідуалізм, підкреслюючи, що його пріоритет веде до нестійкості суспільства [1, с. 56]. У результаті Гізо робить висновок, що гарантом прав, завойованих людиною в ході історичного розвитку, є сильна держава, побудована на ліберальних принципах, і обмежує деякі свободи індивіда в ім'я дотримання свободи всіх.

Ф. Гізо вважав, що сучасна демократія являє результат боротьби 4 політичних систем – монархічної, теократичної, аристократичної та демократичної, кожна з яких внесла вклад в формування норм правової держави. Ідеальний політичний концепт Гізо – це «об'єктивна правова держава» як результат історичної еволюції, головна особливість якого полягає в найбільш повному розвитку «як зовнішніх і загальних умов життя, так і внутрішньої природи людини» [2, с. 5]. У цьому визначенні можна помітити не тільки акцент на питаннях реалізації та гарантування прав, підвищення загальної і правової культури громадян, а й передумови визнання соціального характеру держави.

Розуміючи прогрес як еволюційний рух до широкої свободи, Ф. Гізо створив теорію поступового поширення цивільних прав на все суспільство. При цьому, як він зазначав, існує якийсь «перелом», після якого деспотизм вже неможливий: досягнення стану, коли соціум перестає мати потребу в опіці держави і починає сам формувати його на основі раціоналістичних теорій. Відповідно, Ф. Гізо позитивно оцінює

французьку революцію і на раціональному базисі виводить важливі принципи лібералізму: верховенство має належати не волі, одиначної, складної або загальної, а розуму, і «жоден моральний закон не може бути прийнятий на віру, поки він логічно не пояснений і не доведений раціонально».

Згідно з ідеями Гізо в результаті суспільство створить ліберальну державу, що гарантує вільний розвиток і всебічну реалізацію прав особистості, систему, «при якій будь-яка сила може бути укладена в законних межах без сорому для інших громадських елементів» [1, с. 287]. Це дозволило Гізо, подібно Гегелю, проголосити «кінець історії» – створення суспільства загальної та одно обмеженої свободи, позбавленого суперечностей, що виступає в тісному взаємозв'язку з ліберальною правовою державою.

Слід, однак, зауважити, що егалітаризм Гізо передбачав не повну формальну рівність, а лише реалізацію принципу «рівності можливостей», що відображає на даному етапі інтереси розвиваючої буржуазії. Так, Гізо залишався прихильником обмеженого виборчого права (знаменита його фраза: «Збагачайтеся, громадяни, і ви будете виборцями») і на піку своєї політичної кар'єри в 40-і рр. XIX ст. проводив вельми консервативний курс.

Багато в чому суперечить ідеям Ф. Гізо точку зору на оптимальну модель держави розвивав в своїх дослідженнях Алексіс де Токвіль.

Обґрунтовуючи слідом за Констаном і Гізо пріоритетність ідеї свободи, Токвіль, перш за все, розглядає її в контексті неминучості демократичних реформ. Застерігаючи як від ідеалізації демократії, так і від страху консервативних кіл перед нею, він аналізує переваги та недоліки демократичного устрою, обравши початковим об'єктом вивчення досвід США («Демократія в Америці»).

Токвіль вважає США єдиною країною, де демократична революція вже відбулася, до того ж без будь-якого перевороту [6, с. 49]. Найбільшу увагу він приділяє визначенню початку стабільності її суспільно-політичного ладу. У їх числі – місцеве самоврядування, розвинена мережа структур соціальної самоорганізації (долучаються до політичного життя нижчі верстви суспільства, які виховують їх, формують свого роду «цивільне управління»), незалежність суду. Без повсякденної участі, підкреслює Токвіль, демократична система мертва, і «свобода може просуватися тільки шляхом революцій» [6, с. 50].

Оцінюючи небезпеки демократії, Токвіль відкидає ідею Руссо про збіг інтересів особистості і більшості, вказуючи на можливість «тиранії більшості» і необхідність захистити від неї права особистості [5].

Також Токвіль, на противагу країнам, що розвиваються егалітарним і етатистським концепціям, звертається до проблеми співвідношення ідей свободи і рівності: на його думку, вони не збігаються, а іноді і суперечать один одному, оскільки рівність може бути і в рабстві, поєднуючись з надмірним посиленням влади держави і придушенням особистості [5].

Таким чином, як вважає Токвіль, основне завдання, яке треба буде розв'язати, полягає в тому, щоб поєднувати демократію зі свободою, забезпечити безперешкодний розвиток особистості за умов панування демократичних установ.

Токвіль негативно оцінює французьку революцію, хоча і визнає її об'єктивність, бачачи її причину в тому, що «правлячий клас став внаслідок своєї байдужості, егоїзму, нездатний і негідний керувати країною» [7, с. 526]. Небезпечною тенденцією він вважає руйнування в ході революцій структур феодального суспільства (станів, цехів, громад, гільдій), що приводить до атомізації соціуму, панування індивідуалістичних початків, що створює загрозу диктатури, оскільки посилююча держава буде не підтримувати свободу, а створювати безформні «маси», якими легко маніпулювати [7, с. 495]. На відміну від етатистської концепції Гізо, для Токвіля «злиття» держави і суспільства неприйнятно.

У пошуках альтернативи подібним сценарієм Токвіль звертається до досвіду станової аристократичної держави, формулюючи ряд консервативних ідей. Він підкреслює, що «при аристократичному правлінні народ захищений від крайніх проявів деспотизму, бо завжди знаходиться якась організована сила, здатна чинити опір деспотові» [7, с. 90]. Свобода, на думку Токвіля, має на увазі не тільки гарантії від свавілля влади, а й особливу відповідальність: ті, хто користується нею, повинні відповідати цій місії. У зв'язку із цим, слідом за Ф.-Р. де Шатобрианом, Токвіль обґрунтовує необхідність повернення аристократії реальних важелів влади, фактично воскрешаючи ідеал минулого на противагу тим, що формуються цінностями суспільства «рівних можливостей».

Проведений аналіз основних положень досліджень французьких вчених дозволяє зробити певні висновки.

1. Еволюція ідей правової державності в розглянутий період обумовлена необхідністю осмислення досвіду Великої французької революції і наступних перетворень. Незважаючи на відмінність оцінок рево-

люції, для всіх досліджень характерно визнання її історичної об'єктивності та звернення до позитивного зарубіжного досвіду в пошуках гарантій соціально-політичної стабільності та правової захищеності.

2. Концепції правової держави, формуючись у руслі лібералізму, представляли собою складний синтез ідей, запозичених у різних напрямів політичної думки. Крайні позиції представляють концепція Гізо, що поєднує ідеї «сильної держави» і ліберального егалітаризму, і концепція Токвіля, що з'єднує демократичний фундамент з рядом консервативних принципів. Варто зазначити відмінність в цей період ліберальних і демократичних ідей, а також те, що більш радикальні мислителі, як «зліва», так і «справа», виступали з позицій критики правової держави.

3. Теоретичною основою досліджень стали концепції мислителів епохи Просвітництва: Монтеск'є (поділ влади, принцип «негативної свободи»), Руссо (народний суверенітет), Вольтера (формальна рівність перед законом). Вчені першої половини XIX ст. акцентували увагу на небезпеку їх спотворення в реальній практиці, піддавши їх критичному аналізу і змінивши відповідно до нових соціально-політичних умов.

4. Основний внесок французьких учених першої половини XIX ст. у розвиток концепції правової держави полягав у розробці проблеми оптимального поєднання публічних і приватних інтересів і засобів його забезпечення в контексті взаємовідносин держави як з індивідом, так і з суспільством у цілому і розвитку демократичних начал. У результаті були переосмислені сутність і характер взаємозв'язку ряду основоположних політико-правових ідей (сутність свободи, її поєднання з відповідальністю, невідповідність ідеї рівності, проблема справедливості закону, обмеженість принципів «негативної свободи» і «народного суверенітету»), розроблені комплексні гарантії соціально-політичної стабільності і прав особистості («примиряюча влада», парламентський контроль, розвиток соціальної самоорганізації, місцевого самоврядування, підвищення політичної та правової культури громадян), теоретично обґрунтовані різні моделі відносин держави і суспільства.

Резюмуючи викладене, слід зазначити, що ідеї Б. Константа, Ф. Гізо і А. Токвіля в багатьох аспектах надовго визначили подальші вектори розуміння сутності правової держави у французькій доктрині, а ряд проблем, порушених ними, зберігає актуальність і сьогодні. Так, найважливіші для політико-правової науки і практики питання взаємовідносин держави і суспільства, розвитку соціальних інститутів, їх ролі в демократичній системі згодом традиційно викликали підвищену увагу французьких вчених (Л. Дюгі, М. Ориу на початку XX ст., сучасні автори Ж.-М. Бенуа, Ж. Бурдо, М. Дюверже, Р. Сорман, М. Фламан).

ЛІТЕРАТУРА

1. Гізо Ф. История цивилизации в Европе / Ф. Гізо; пер. с фр. 3-е изд. СПб.: Склад у Н. И. Герасимова, 2005.
2. Гізо Ф. История цивилизации во Франции / Ф. Гізо; пер. с фр. 3-е изд. СПб., 2001. Ч. I.
3. История политических и правовых учений: учеб. для вузов / под ред. О.Э. Лейста. М.: Зерцало-М, 2014.
4. История политических и правовых учений : учеб. для вузов / под ред. В.С. Нерсисянца. М.: Инфра-М, 2013.
5. Новгородцев П.И. Лекции по истории новой философии права XVI – XIX веков. URL: [http:// www.allpravo.ru](http://www.allpravo.ru).
6. Разделение властей: учеб. пособие / отв. ред. М.Н. Марченко. М.: Изд-во МГУ: ЮрайтИздат, 2014.
7. Токвиль А. де. Демократия в Америке. М.: Весь Мир, 2010.
8. Энтин Л.М. Разделение властей: опыт современных государств. М.: Юрид. лит., 2011.

Н.В. Атаманова, Н.И. Долматова. Теоретические идеи формирования концепции правового государства во Франции первой половины XIX ст. – Статья.

Аннотация. В статье освещаются теоретические аспекты становления и развития концепции правового государства во Франции первой половины XIX ст., ее предпосылки и последствия.

Ключевые слова: концепции, правовое государство, Франция, законность, демократия, обеспечение прав и свобод человека.

N. Atamanova, N. Dolmatova. Theoretical ideas of forming of conception of the legal state are in France of the first half XIX of century. – Article.

Summary. In the article the theoretical aspects of becoming and development of conception of the legal state are illuminated in France of the first half of XIX of century, her pre-conditions and consequences.

Key words: conceptions, legal state, France, legality, democracy, providing of rights and freedoms of man.